

DE REFORMATIE V: DE DOOPSGEZINDEN

De tweede stroming in de Reformatie

In de vorige aflevering zijn reeds dopersen en Wederdopers aan de orde gekomen en vooral de wijze, waarop Luther hen bestreed. Aanvankelijk was het de bedoeling de doperse stroming, zij het zijdelings, te bespreken bij het Calvinisme. De reden daarvoor was, dat Doopsgezinden in hun levenshouding verschillende overeenkomsten vertoonden met de Gereformeerden. Maar hun opvattingen wijken van de hoofdstroom van de Reformatie op essentiële onderdelen af en wel zodanig, dat zij ook in deze serie een behandeling als afzonderlijke groep verdienen.

In het begin merkten we al op, dat de Reformatie vanaf haar ontstaan geen eenheid vormde, maar uiteindelijk uiteen viel in verschillende bewegingen, die een aantal hoofdkenmerken gemeenschappelijk hadden. Ook de doperse beweging wordt gekarakteriseerd door de hoofdkenmerken van het protestantisme, zoals eerder aangegeven. Maar zij week in de beschouwing van de kerk, haar ambten en sacramenten en de visie op de rol van de overheid sterk af van zowel Lutherse als Calvinistische opvattingen.

De hoofdkenmerken van de Doopsgezinde beweging

De Doopsgezinden, zoals wij die nu kennen in Nederland en elders, vinden hun oorsprong in de ideeën en geschriften van **Menno Simons**, een voormalig pastoor uit Witmarsum in Friesland. Hij is dus een echt Nederlandse hervormer. Een groot deel van de elementen van de doopsgezinde leer is te vinden in zijn Fondamentenboek.

We lichten er een aantal uit:

1. Als de Bijbel daadwerkelijk de enige bron is van Goddelijke Openbaring, waarom zijn er dan andere, menselijke, geschriften nodig om de Bijbel uit te leggen? Hier vindt men een duidelijke afwijzing van Belijdenisgeschriften, die kenmerkend waren voor het Lutheranisme en het latere Calvinisme. Het gaat om de levende Heer, niet om de leer.
2. De Kerk is een vereniging van ware gelovigen, waartoe mensen vrijwillig toetreden. Men kan alleen toetreden door de Doop: andere vormen worden in het Nieuwe Testament niet genoemd. Elke plaatselijke gemeente is een volledige en volkomen kerk. Plaatselijke kerken houden op basis van vrijwilligheid met elkaar contact, zonder dat de ene gemeente zeggenschap heeft in de gang van zaken van de andere.

3. Tot de kerk (als genootschap) kan men alleen toetreden als gevolg van wedergeboorte. Deze wordt door kerkleden, die zelf voor ware gelovigen doorgaan, bij mensen, die willen toetreden, getoetst. Wie wordt toegelaten, ondergaat vervolgens de volwassendoop. Doopsgezinden gaan ervan uit, dat het Nieuwe Testament (het Oude is bij hen veel minder in zwang) geen aanwijzingen geeft voor de kinderdoop.

4. De Kerk is allereerst een geestelijke gemeenschap. Zij bevindt zich weliswaar in de wereld, maar is geen onderdeel van de wereld. Zij wijst elke vorm van wereldse macht, rijkdom of eer af. Er zijn geen ambten dan alleen die van opziensers, zoals die in het Nieuwe Testament worden genoemd. (Dat ook diakenen ambtsdragers zijn in de volle zin van het woord, is typisch calvinistisch). Dat betekent ook, dat Doopsgezinden lange tijd geen academisch opgeleide predikanten hebben gekend. Leken waren (en zijn!) bevoegd als voorganger op te treden.

5. Er zijn geen sacramenten. De doop is een voorwaarde om tot de gemeente toe te treden, niet meer, niet minder. Zij staat symbool voor de vernieuwing van het leven van de dopeling. Het Avondmaal is een maaltijd ter gedachtenis, zowel als een viering in gehoorzaamheid aan Jezus' bevel: doet dat tot Mijn gedachtenis. Alle andere beschouwingen of dogmata omtrent het Avondmaal worden resoluut verworpen. Het Avondmaal mag alleen worden genuttigd door de wedergeborenen, die gedoopt zijn, omdat Jezus dit heeft ingesteld slechts voor Zijn discipelen en ware navolgers. Wel erkennen ook de Doopsgezinden, dat er twee bijzondere tekenen door Jezus tot symbool en gedachtenis zijn gegeven. De vijf andere sacramenten, die de Middeleeuwse Kerk onderhield, worden verworpen.

6. De overheid kan en mag geen bemoeienis hebben met de kerk en dat geldt andersom ook. De overheid regeert de samenleving, waarin de duisternis heerschappij heeft. De gelovigen maken van dat rijk geen deel meer uit. Zij zijn aan het overheidsgezag alleen onderworpen, voor zover die overheid geen eisen stelt, die tegen het Woord van God ingaan. Vandaar dat Doopsgezinden in de eerste eeuwen na hun ontstaan weigerden overheidsfuncties te bekleden. Lange tijd weigerden zij ook om een eed af te leggen, naar Jezus' woord (uw ja zij ja en uw nee zij nee), maar ook, omdat zij het blasfemisch vonden in een eed Gods Naam te noemen ten overstaan van een overheid, die zelf in het duister lag. We kunnen zeggen, dat de Doopsgezinden de eersten waren, die pleitten voor een scheiding tussen kerk en staat.

7. Doopsgezinden zijn lange tijd pacifistisch geweest. Zij verwierpen absoluut het doden van een mens, ook al was dat in een oorlog. Hun standpunt bracht met zich mee, dat zij zich ook in vervolgingen (en daarvan zijn er heel wat over hen heen gegaan) niet verweerden, althans niet met wapens.

8. Wie aangaf wedergeboren te zijn en op grond daarvan was gedoopt, diende een leven te leiden, dat met die hoge status overeenkwam. Veel waarde hechtten zij aan een leven, dat een navolging van Christus kon worden genoemd. Immers is hij een christen, die enerzijds de zalving van Christus deelachtig is (dat begrip wordt ook in de Heidelbergse Catechismus genoemd als kenmerk van een christen), anderzijds in de

voetsporen van Christus wandelt: niet zo maar een paar onderdelen, maar in de gehele levenswandel. Dat betekende ook, dat zij zich afzijdig hielden van werelds vermaak en doorgaans het reilen en zeilen van de wereld aan zich voorbij lieten gaan. Ook onttrokken zij zich aan omgang met ongelovigen, voor zover mogelijk, en zeker met degenen, die gedoopt waren en opnieuw in zonden vielen en wereldgelijkvormig werden: de zgn. mijding. De wereldmijding is trouwens ook in het Calvinisme niet vreemd, maar zij heeft daar wel een andere betekenis.

9. Veel dopersen, althans in de eerste jaren van de beweging, hadden een sterke verwachting omtrent het einde der tijden en Jezus' terugkeer. Doorgaans was die verwachting ingebed in het zgn. chiliasme, de leer van het Duizendjarig Rijk.

Door de eeuwen heen hebben verschillende gelovigen het Duizendjarig Rijk beschouwd als een vast onderdeel van het Christelijk geloof. Aan de wederkomst voorafgaand zou Jezus op aarde verschijnen om hier een rijk van vrede, gerechtigheid en grote geestelijke bloei te stichten. Die stichting zou worden ingeleid door een grote toevloed van de heidenen tot de Kerk, de ineensstorting van het rijk van de Anti-Christ (in wie velen toen de paus zagen), en (in sommige kringen) de bekering van de Joden. De bron van deze theologie is niet moeilijk te raden: Openbaring 20 en de voorzeggingen van de profeet Daniël. De Kerk door de eeuwen heen, de Rooms-Katholieke Kerk, de Oosters Orthodoxe Kerken en de Kerken van de Reformatie, heeft het chiliasme altijd als ketters van de hand gewezen. Opvallend is wel, dat in de zeventiende eeuw delen van het chiliasme in het Calvinisme binnen dringen, vooral de bekering van de Joden. In veel Evangelische kringen is het chiliasme een bestanddeel van hun theologie.

Het behoeft geen betoog, dat boven staande opvattingen niet alleen haaks stonden op de dogmata van de Middeleeuwse Kerk, maar ook niet pasten binnen het raamwerk van de Reformatie. Verwezenlijking van de doperse idealen zou leiden tot een fundamentele wijziging van het christendom en zeker tot de ontmanteling van de aardse machtsposities van de (Katholieke) Kerk. Vooral de opvatting over de kerk zou leiden tot beëindiging van het Corpus Christianum, dat het gehele christelijke Europa –kerk en samenleving- omvatte. De Katholieke Kerk zag in de doperse beweging dan ook een ernstige bedreiging. Maar ook van de zijde van de Reformatie was er afwijzing. Zowel Katholieken als Luthersenen gingen over tot vervolging en onderdrukking van de beweging. Het Calvinisme, dat ontstond toen de roerige tijden van de Wederdopers voorbij waren, veroordeelde hen wel, maar heeft zich nooit op vervolging of uitschakeling toegelegd. Calvinisten achtten hun opvattingen omtrent de kerk en hun visie op de overheid gevaarlijker (omdat die de gegeven orde in de samenleving zouden aantasten) dan hun verwerping van de kinderdoop.

Het Koninkrijk komt, maar hoe? Reformatie of revolutie?

De eerste gemeente ontstond in de Zwitserse stad Zürich, eigenlijk door toedoen van Zwingli: deze koesterde aanvankelijk sympathie voor de volwassendoop. Hij kreeg daarin volgelingen, maar stuitte op flink verzet van de stadsraad. De raad was ook niet gecharmeerd van deze gemeente. Zij werd beschouwd als een ondermijning van het stedelijk gezag. Toen de beweging zich in de omgeving ging uitbreiden, nam de overheid maatregelen. De doperse dissidenten werden opgespoord en veroordeeld tot de dood door verdrinking. Velen vluchtten, vooral naar Duitsland. Daar kwamen zij in aanraking met Thomas Müntzer, een gewezen volgeling van Luther. Deze achtte de hervormingsbeweging, die Luther in gang had gezet, halfslachtig. Hij hoonde de “honingzoete Christus” van Luther, die maar een halve Christus was. Het ging er om, dat niet alleen de kerk, maar de gehele maatschappij werd hervormd, ter voorbereiding op de komst van het Koninkrijk Gods, dat naar zijn verwachting spoedig zou neerdalen met recht en vrede en welvaart voor allen, zonder onderscheid en zonder rangen en standen. Die boodschap sloeg aan bij de vele arme boeren, die leefden in horigheid aan de adel. Er begon, naar mate Müntzer’s boodschap zich verspreidde, in een groot deel van Duitsland onrust te ontstaan, die uitmondde in rellen. Uiteindelijk ontstond er een oorlog –die de Boerenoorlog werd genoemd- tussen legers van boeren en andere opstandige burgers en de adel. De laatsten hadden de beschikking over een geoefende strijdmacht. De oorlog was dan ook snel beslist: in 1525 werden de boerenlegers verpletterend verslagen in de slag bij Frankenhausen. Thomas Müntzer werd gevangen genomen en ter dood veroordeeld. Hij eindigde op het schavot.

Luther stond aanvankelijk niet onwelwillend tegenover de zaak van de boeren. Hij bepleitte bij de adel een grotere vrijheid en betere levensomstandigheden voor hen, zodat zij een normaal leven konden leiden. Toen Müntzer meer greep ging krijgen op de beweging, veranderde zijn visie en toen het op een gewapend treffen aanliep, riep hij de edelen op de beweging met geweld de kop in te drukken. Waarom? Luther was bang, dat de hervorming van de kerk, zoals die door zijn toedoen gestalte had gekregen, zou worden vereenzelvigd met (of misschien wel zou opgaan in) een revolutie, die beoogde de maatschappelijke structuren met geweld omver te werpen. Vanaf dat tijdstip heeft hij, meer dan Calvijn ooit heeft gedaan, steeds gepleit voor onderworpenheid aan de overheid. Zodanig zelfs, dat die overheid in de organisatie van de Lutherse kerken een beslissende stem kreeg. Dat laatste werd door Calvijn en zijn volgelingen met beslistheid verworpen.

Maar daarmee waren de revolutionaire woelingen niet ten einde. In de Doopsgezinde gemeente van Straatsburg (tegenwoordig in Frankrijk) circuleerden de gedachten van

een Duizendjarig Rijk nog volop. De voorganger van de gemeente, **Melchior Hofmann**, was, net als Thomas Müntzer, een chiliast. Hij kreeg op een gegeven moment te maken met een ongezonde belangstelling van het stadsbestuur, dat hem van opstandigheid verdacht. Hofmann vluchtte en trok vervolgens door het noorden van Duitsland en door de Nederlanden. Daar kreeg hij grote aanhang. In tegenstelling tot Hofmann zelf, verwierpen zijn volgelingen het pacifisme. Zij achtten het gerechtvaardigd het Godsrijk desnoods met geweld te doen komen. Verschillende visioenen deden de ronde. Op een gegeven moment kwam als een donderslag bij heldere hemel de aanwijzing: in 1533 zou het Goddelijk Rijk neerdalen in de Duitse stad Münster. Duizenden uit grote delen van Europa trokken naar het nieuwe Jeruzalem. De oorspronkelijke bevolking werd verdreven. Aanvankelijk had Jan Matthijs de leiding, later **Jan van Leiden**. Deze voerde een schrikbewind, dat de vele pelgrims vermoedelijk niet voor ogen heeft gestaan, toen zij naar Münster trokken. Er kwamen strikte voorschriften, openbare executies van overtreders door onthoofding op de markt, gedwongen gemeenschap van goederen en veelwijverij. Het licht van het Godsrijk veranderde in het duister van een nachtmerrie.

Katholieke en Lutherse vorsten sloegen onder aanvoering van de bisschop van Münster het beleg om de stad. Van overal kwamen aanhangers van Jan van Leiden en zijn experiment om de stad te ontzetten. Daarin slaagden zij niet. In 1535 werd Münster heroverd. Het lot van de inwoners, die de hongersnood tijdens het beleg hadden overleefd, was niet minder angstaanjagend dan het terreurregime van Jan van Leiden. Velen vonden de dood, verschillenden pleegden zelfmoord, een klein deel wist te ontsnappen. Jan van Leiden werd gevangen genomen en ter dood veroordeeld. Hij werd in een kooi opgehangen aan de toren van de Lambertuskerk.

Twee jaar later kwam een groep dopersen in opstand in Amsterdam, waar zij het stadsbestuur probeerden te verdrijven, in de Nederlandse geschiedenis bekend als het Wederdopersoproer. De coup mislukte. Gedurende twee jaar, tot 1537, maakte een groep desolate dopersen delen van de Nederlanden onveilig, in een poging om opnieuw een Godsstaat te kunnen oprichten, onder leiding van Jan van Batenburg. Toen deze in 1537 gevangen was genomen (en geëxecuteerd), was de geschiedenis van de Wederdopers ten einde.

Vrede, vermaning en mijding

Na 1537 keerde de rust ook in de doperse gemeenschap terug. Uiteindelijk zou Menno Simons als bepalende leider erin slagen de Doopsgezinde Reformatie te behouden bij haar eerste beginselen. Door alle beroeringen stond het uitgangspunt van geweldloosheid niet langer ter discussie. Er kwam ook een andere benaming in zwang: Mennonieten, naar de grondlegger. Internationaal is dat ook de officiële benaming, hoewel in ons land de term Doopsgezind bleef bestaan.

Menno Simons treedt op, eigenlijk wanneer de revolutionaire roeringen vrijwel ten einde zijn. Hij was aanvankelijk pastoor in Witmarsum. Door de kennisname van Luthers geschriften, brak hij met de Katholieke Kerk. Hij werd al spoedig voorwerp van vervolging. Om daaraan te ontkomen, vluchtte hij naar Duitsland, waar hij een zwervend bestaan leidde. Door middel van brieven, uitgewerkte preken en zijn *Fundamentenboek* onderhield hij contacten met zijn geloofsgenoten. Ook preekte hij, als gevolg waarvan in het noorden van Duitsland talloze “Mennonietische” gemeenten ontstonden. Hij kon zelden lange tijd op één bepaalde plaats blijven. In de volksmond werd hij “Die Creupel” genoemd (hij liep mank). Andere belangrijke leiders naast Menno Simons waren Dirk en Obbe Philips, die na hun dood in de vergetelheid zijn geraakt.

De Doopsgezinden hechtten niet zo zeer aan theologische wetenschap of opleidingen. Dat was immers letterkennis. Dat wil niet zeggen, dat zij geen aandacht besteedden aan onderwijs uit de Bijbel. Dat stond ook centraal in hun kerkdiensten, die in het begin aangeduid werden met het woord “Vermaning”. Het oud-Nederlandse woord vermaning betekent dan ook onderwijs (dus niet terechtwijzing, zoals vandaag de dag). Het woord werd ook gebruikt om daarmee het Doopsgezinde kerkgebouw aan te duiden.

Later kwam er alsnog een Doopsgezind seminarie te Amsterdam. Een specifieke theologie hadden zij niet, al was het maar, omdat zij bindende belijdenisgeschriften van de hand wezen. Duidelijk is wel, dat zij op tal van opzichten afwijken van de Reformatoren. Zo verwerpen zij zonder meer het leerstuk van de uitverkiezing. Ook neemt bij hen het christelijk leven, geënt op de Bergrede, een grote plaats in, veel meer dan het grote reformatorische thema van de rechtvaardiging van de goddeloze door het geloof alleen. Zij verwerpen evenzeer de algehele verlorenheid van de mens, nl. dat deze niet alleen niet in staat is om tot God te komen, maar ook niet gewillig daartoe. De wedergeboorte, die de voorwaarde is voor de doop, is weliswaar een gebeuren, waarin de mens passief is, maar deze leidt wel tot de bewuste keuze van de mens om Jezus te volgen. Het is duidelijk, dat deze opvattingen op gespannen voet staan met in ieder geval het Calvinisme.

Het leven met Jezus brengt met zich mee, dat men zich zo veel mogelijk afzijdig houdt van de wereld. De wereld gaat immers voorbij. Bovendien ligt zij onder het oordeel. Die afzijdigheid gold ook degenen, die een werelds leven leidden. Dat heeft niet verhinderd, dat veel Doopsgezinden (Mennonieten) door handel (schat)rijk zijn geworden. Overal waar men hen vindt, behoren zij in meerderheid tot de (meer dan)

gegoede burgers. De wereld, die zij trachtten te vermijden, kwam via hun beurs toch binnen.

De Mennonietische beweging is in omvang beperkt gebleven. Ontstaan in Zwitserland, heeft de doperse Reformatie zich hoofdzakelijk over Duitsland en de Nederlanden verspreid. Hevig werden zij vervolgd. Zij waren de eerste martelaren, die de Hervorming in de zestiende eeuw heeft voortgebracht. Vanuit Duitsland zijn verschillende Mennonieten naar Rusland getrokken, vooral in de zeventiende en achttiende eeuw. Dat gebeurde niet vrijwillig: in Duitsland hadden zij vaak onder vervolging te lijden. In Rusland konden zij zich in bepaalde streken vestigen, vooral in het zuidelijke gedeelte, met vrijheid van godsdienst. Ook trokken zij op den duur naar Noord-Amerika, dat vanaf het begin van de zeventiende eeuw een toevluchtsoord werd voor degenen, die om hun geloof werden vervolgd. In de Verenigde Staten wonen ook de befaamde "Amish", die in vrijwel alles nog leven, zoals hun voorouders dat deden in de zeventiende eeuw. In de negentiende, en nog in de eerste helft van de twintigste eeuw, trokken Mennonieten naar Zuid-Amerika. Men vindt hun gemeenschappen vooral in Paraguay, Uruguay, Argentinië en Brazilië. Het totale aantal Mennonieten wereldwijd wordt geschat op ca. 2 miljoen.

We besteden nog aandacht aan de Doopsgezinden in ons land. Tenslotte was de voorman, Menno Simons, een Nederlander. Bovendien was verhoudingsgewijs het aantal Doopsgezinden hier het grootst.

In de Nederlanden vormden de Doopsgezinden voor 1550 de meest vervolgte groep. De eerste martelaren van de Reformatie waren Doopsgezinden. Het totale dodental bedraagt ca 1350. Hun getuigenissen zijn gebundeld in het martelarenboek "Offer des Heeren", dat een indrukwekkend beeld geeft van hun lijden. Dat de Inquisitie zo gebrand was op de volgelingen van Menno Simons, valt te verklaren uit de geur van opstandigheid, die door het optreden van de Wederdopers om hen heen bleef hangen, hoe vredig zij ook waren.

In de Nederlanden bleven zij een grote groep. In de zeventiende eeuw telden zij ongeveer 150 000 gedoopte volwassenen. Dat komt overeen met ca. 10% van de bevolking. Zij leefden verspreid over vooral het noorden van het land, langs de IJssel en in Noord-Holland. Formeel was tijdens de Republiek de uiterlijke manifestatie van hun godsdienst niet toegestaan. Maar zij konden ongehinderd in kerkgebouwen ("vermaningen") samen komen. Van vervolging was na de Tachtigjarige Oorlog geen sprake meer. Omdat zij zelf het bekleden van publieke functies afwezen (en zij die ook niet konden bekleden, omdat zij niet tot de publieke Gereformeerde Kerk behoorden) en geen toegang hadden tot de gilden van beroepsoefenaren, zochten velen hun toevlucht tot de handel. De meesten hunner waren daarin succesvol en werden rijk, sommigen schatrijk. Tal van Mennonieten lieten prachtige buitenhuizen bouwen langs de Vecht (Utrecht), die van hun rijkdom getuigenis afleggen (het Mennistenhemeltje). Naar mate voor velen de rijkdom toenam, nam de strikte handhaving van de beginselen af. Toen in de achttiende eeuw het rationalisme als levensideologie toenam, kreeg dit bij de Doopsgezinden veel aanhang. In de negentiende eeuw trok dit in

versterkte mate door. Het ledental begon terug te lopen. Slechts een klein aantal gemeenten hield aan de oude beginselen van Menno Simons vast. In onze tijd is het aantal leden geslonken tot ca 8 000.

In kerkelijk opzicht bleven de Doopsgezinden hun uitgangspunt van de zelfstandigheid van de plaatselijke gemeenten trouw. Wel werd er in de negentiende eeuw een landelijk orgaan opgericht. Om gestalte te geven aan de overeenstemming tussen de gemeenten werd de gemeenschap vanaf de negentiende eeuw Algemene Doopsgezinde Sociëteit genoemd. Het genoemde orgaan betreft geen bestuursorgaan, dat bevoegdheden heeft over de gemeenten, maar meer een instelling voor advies en ondersteuning.

Theologisch overheerste sinds de tweede helft van de negentiende eeuw een moderne, vrijzinnige richting, die tot vandaag is gebleven. Twijfel aan de historische betrouwbaarheid van de Bijbel ging daarbij voorop. De Doopsgezinden waren de eerste kerkelijke gemeenschap, die vrouwen tot het predikambt toeliet. De eerste vrouwelijke predikante was mevrouw Mankes-Zernike (Rotterdam). Zij waren vanaf het opkomen van de oecumenische beweging meteen actief daarin tot nu toe, zonder hun eigen identiteit te willen opgeven.

Nieuwe leden kunnen nog steeds alleen volwassenen zijn, die zich laten dopen. Men treedt tot een Doopsgezinde Gemeente toe op basis van vrijwilligheid. Men beschouwt de gemeente zelf als een vereniging, die ontstaat op basis van vrijwilligheid. Degenen, die toetreden, doen geen belijdenis, zoals bij andere kerken gebruikelijk is. Zij stellen zelf een soort belijdenis op, die met (het bestuur van) de gemeente wordt besproken en vervolgens tijdens de eredienst door hen zelf wordt voorgelezen. Daarna vindt de doopplechtigheid plaats.

De Nederlandse doopsgezinden staan in de wereldwijde gemeenschap van hun geloofsgenoten tamelijk alleen in hun moderne opvattingen. Vooral de gemeenten in de landen van Zuid-Amerika zijn, evenals veel gemeenten in de Verenigde Staten, aanzienlijk conservatiever en ook terughoudender in contacten met andere kerken. Zij verwijten hun Nederlandse broeders en zusters, dat zij de erfenis van hun grote landgenoot grotendeels hebben afgeworpen. Bezien vanuit het uitgangspunt van de zestiende eeuw, hebben zij daarin gelijk.

(wordt vervolgd)